

ПОГЛЯДИ УКРАЇНСЬКИХ УЧЕНИХ-ПРАВОВИЗНАВЦІВ ХІХ СТОЛІТТЯ НА СУДОЧИНСТВО ЗА РУСЬКОЮ ПРАВДОЮ

У ХІХ столітті історико-правова наука виходить за рамки формального та раціонального пояснення історичного процесу та стає більш вимогливою до аналізу історико-правових письмових правил. Саме в цей час історія місцевого права виникла як наука, в якій зроблено низку актуальних наукових досліджень і нині.

Одним із ключових питань, що привертають увагу істориків права в ХІХ столітті, було вивчення Руської Правди у всіх її аспектах.

Першим, хто розпочав дослідження Руської Правди, був Й.Ф.Г. Еверс, який намагався пояснити всі події у світлі «теорії життєвого шляху предків».

Варто згадати праці О.П. Куніцина, які зосереджувались переважно на особливостях судочинства в Новгороді, беручи Руську Правду за періоджерело.

Зазначається, що В.А. Ліновський у своїх роботах підкреслює відповідність між судовим процесом у Київській Русі та європейським законодавством, яке водночас мало своєрідний національний специфічний характер.

В.Г. Демченко, який народився на Черкащині, довів, що Руська Правда містить досить систематично виокремлені процесуальні аспекти, пов'язані з показаннями свідків.

Слід визнати, що М.І. Ланге обґрунтовано характеризує учасників судового процесу на основі Руської Правди та аналізує його основні етапи.

Уродженець Чернігівщини Ф.І. Леонтович у своїх фундаментальних дослідженнях зробив порівняльний опис процесуального права Руською Правдою та Статутом Литовської Республіки. Отже, він довів безпосередній зв'язок між цими двома епохами в історії українського процесуального права.

Звернуто увагу, що М.О. Максимейко стверджував, що основним джерелом Литовських Статутів було «руське звичаєве» право, а звертання до польського та німецького права було пов'язане лише з редакційними потребами.

Зроблено висновок, що поява перших робіт та концепційно основна увага учених-правознавців ХІХ століття приділялася судочинству Київської доби загалом та Руської Правди зокрема. Важливо те, що значний внесок у розробку історико-правових проблем вносять вихідці з України, які вперше поставили питання про існування окремого, західно-руського, тобто українського і білоруського права, зі своїми специфічними особливостями. А це вже був крок до виокремлення історії держави і права України в самостійну науку.

Ключові слова: судочинство, Руська Правда, історико-правова школа, юридичний процес, інститути процесуального права.

In the 19th century historical and legal science goes beyond the formal and rational explanation of the historical process and becomes more demanding to the analysis of the historical and legal written rules. It was at that time that the history of the local law set up as a science in which a number of scientific researches relevant even today were made.

One of the key issues attracting attention of the historians of law in the 19th century was the study of Rus'ka Pravda in all its aspects.

The first one to begin researching Rus'ka Pravda was J.F.G. Evers who tried to explain all the events through the light of the "theory of ancestral way of life".

It is worth mentioning the works by O.P. Kunitsyn who focused mostly on the peculiarities of judicial procedure in Novgorod taking Rus'ka Pravda as the primary source.

It is stated that V.A. Linovs'ky in his works emphasizes the correspondence between the judicial proceeding in Kyiv Rus' and the European law, which at the same time had its own original national specific character.

Born in Cherkassy region V.G. Demchenko proved that Rus'ka Pravda contains quite systemically distinguished procedural aspects related to witnesses' testimonies.

It must be acknowledged that M. Lange reasonably characterizes the participants of the judicial process based on Rus'ka Pravda and analyses its basic stages.

Native of Chernigiv region F.I. Leontovych in his fundamental researches made a comparative description of procedural law by Rus'ka Pravda and the Statute of Lithuania. Consequently, he proved the immediate relation between these two epochs in the history of Ukrainian procedural law.

It is noted that M.A. Maximeiko claimed that the main source of Lithuanian statutes was the "Russian custom" law, and the appeal to Polish and German law was very important for the editorial board.

A proposal was made, which was the first work and conceptually the main attention of law students of the nineteenth century was given to the judiciary of Kiev, and the Russian Truth is required. Importantly, this is the study of the historical and legal problems that exist in Ukraine, which for the first time raised the question of the existence of separate, West-Russian, Ukrainian and Belarusian rights, which have special needs. It was already a step towards highlighting this history and the rights of Ukraine in its own science.

Key words: *judicial proceeding, Rus'ka Pravda, historical and legal school, judicial process, procedural law institutes.*

Вступ. Аналіз праць українських учених-юристів з досліджень процесуального права за Руською Правдою дає підстави констатувати зростання зацікавленості проблематикою щодо становлення та розвитку зазначеної інституції в історії права України. Одним з аспектів таких досліджень є вивчення поглядів на процесуалістику українських учених XIX століття.

Право Київської Русі складалося і вдосконалювалося у процесі еволюції Давньоруської держави. Початковим його джерелом був звичай. Саме на ньому базувалися правові пам'ятки, серед яких найвідомішою була Руська Правда, де найповніше подано характерні для того часу правові норми. Особливу увагу заслуговує історія кодифікації процесуального права. Натепер вагоме значення для дослідження вітчизняного процесуального права, його становлення та розвитку має дослідження функціонування цієї інституції на підставі Руської Правди як першого кодифікаційного збірника юридичних норм на українських землях. Актуальність цієї теми полягає в доведенні важливості встановлення та розвитку правового регулювання відносин в юридично-му процесі сьогодення.

Огляд останніх джерел та публікацій. Вагомий внесок у дослідження вказаної тематики зробили такі вчені, як В.А. Греченко, який видав низку наукових досліджень, присвячених поглядам на процесуальне право О. Рейца, М.І. Ланге, М.Л. Дювернуа; у співавторстві з О.М. Головком опублікована його стаття, де розглядаються напрями діяльності Дерптської історико-правової школи. Вийшли наукові розвідки В.М. Заруби, присвячені питанням історико-правових поглядів учених цього періоду. Однак тепер у вітчизняній історико-правовій науці немає ґрунтовного висвітлення поглядів учених XIX століття на процесуальне право за Руською Правдою.

Постановка завдання. Виходячи із проблематики зазначеної статті, метою статті є з'ясування особливостей дослідження судочинства українськими вченими права у XIX столітті, зокрема аналіз їхніх поглядів на процесуальні відносини в Давньоруській державі в період її становлення та розвитку на стадіях досудового розгляду й судочинства за нормами Руської Правди та інших джерел права, котрі мали значний вплив та стали основним джерелом у подальшій кодифікації норм процесуального права.

Результати дослідження. У XIX столітті, коли наші землі перебували в колоніальній залежності від Російської та Австро-Угорської імперій, власне українська історико-юридична наука ще не виокремилася і перебувала під впливом загальноімперських концепцій, а про її усамостійнення не йшлося навіть на дискусійному рівні. Історія права як наука бере свій початок у XVIII ст. на теренах Російської імперії, до складу якої тоді входила більша частина українських земель, виділившись з інших суспільних наук, паралельно з філософією та історією.

У першій половині XIX століття історико-правова наука виходить за рамки формального, раціоналістичного пояснення історичного процесу, підвищуються вимоги до критичного аналізу

пам'яток права. Саме у XIX столітті історія вітчизняної держави і права оформилася як наука, оскільки саме в цей період з'являються серйозні, затребувані донині праці, що заклали її основу та однойменного навчального курсу. Слід відзначити, що низка вчених, яких можна віднести до родоначальників вітчизняної історії права, працювали у вказаний період у Харківському, Київському та Новоросійському (Одеському) університетах.

Однією з головних наукових проблем, навколо якої концентрувалася увага істориків права XIX ст., було дослідження Руської Правди в її найрізноманітніших аспектах, зокрема особливості процесу та судочинства. Це знайшло свій відбиток у роботах цілої плеяди істориків права XIX ст.

Одним із перших, хто почав проводити дослідження Руської Правди, є родоначальник історико-юридичної школи Російської імперії Й.Ф.Г. Еверс, наукові інтереси якого були зосереджені на дослідженнях найдавнішого періоду в історії української державності. Він є автором першого наукового дослідження з цієї проблематики «Древнейшее русское право в историческом его раскрытии». У зазначеній роботі вчений намагається пояснити всі події крізь призму «теорії родового побуту», суть якої полягає в тому, що людське суспільство розвивається з сім'ї на чолі з господарем будинку до роду із старійшиною, до племені з вождем і, нарешті, до народності з правителем. Законодавчий акт і право загалом досліджуються ним у співвідношенні з певним рівнем розвитку суспільства, з політичним і зовнішньополітичним контекстом [1, с. 10–11].

У 1836 р. Й.Ф.Г. Еверс видає підручник з історії законодавства «Опыт истории Российских государственных и гражданских законов», який був російським перекладом праць О. Рейца. У ній автор уже спеціально виділяє підрозділи, присвячені судочинству (у вказаній книзі § 17, с. 72–75), вказуючи, що судочинство за Руською Правдою було досить простим, як і саме право, і частіше здійснювалося тими, хто перебував «у тяжбі». Хоча цій проблемі приділено лише кілька сторінок, що не могло не вплинути на глибину та широту її висвітлення, проте вона фактично вперше розглядається спеціально [2, с. 30–31].

Слід відзначити також роботу О.П. Куніцина «Историческое изображение древнего судопроизводства в России», що була підготовлена і дозволена цензурою до друку ще у 1825 р., але опублікована лише 1843 р. [3]. Якби не ця обставина, то саме його, а не Й.Ф.Г. Еверса слід було б вважати засновником вітчизняної давньої історії права. У своїй праці О.П. Куніцин зосередив увагу на особливостях судочинства у Новгороді і тому для нас його робота цікава лише з точки зору порівняльного аналізу цього судочинства з аналогічним у Києві.

Професор Рішельєвського ліцею (Одеса), магістр Університету Св. Володимира В.А. Лівновський у своїй роботі про слідче кримінальне судочинство значну увагу приділив такій формі кримінального процесу, як розшуковий (інквізиційний) процес, висвітливши такі стадії процесу, як слідство, вирок, виконання вироку [4]. Досліджуючи генезис процесуального права, В.А. Лівновський доходить висновку, що вітчизняне право розвивалося у контексті європейського права, але при цьому мало свої оригінальні риси та національну специфіку.

Професор Харківського університету С.В. Пахман у своїй магістерській дисертації «О судебных доказательствах по древнему русскому праву, преимущественно гражданскому, в историческом их развитии» (1851 р.) основну увагу приділив утворенню та розвитку судових доказів до початку XV ст., розглянувши такі аспекти: погляд на утворення і розвиток системи судових доказів загалом, огляд судових доказів нарізно і огляд доказів у взаємному їх відношенні [5, с. 11–12].

З монографій, що були опубліковані до судової реформи, слід відзначити «Теорию улик» А.С. Жиряєва (Дерпт, 1855), в якій автор основну увагу приділив розробці теорії про непрямі докази. У його класифікації непрямі докази поділялися на обвинувальні та виправдовувальні, загальні та окремі, він диференціював їх залежно від форм зв'язку з предметом доказування чи за часом виникнення. Найважливішим А.С. Жиряєв вважав поділ непрямих доказів за характером зв'язку на п'ять видів, а саме: коли ці докази є причиною розслідуваного злочину, його наслідком, умовою, а також коли вони зумовлені його вчиненням [6, с. 45–46].

Уродженець Черкащини, випускник Київського університету В.Г. Демченко у своїй магістерській дисертації «Историческое исследование о показаниях свидетелей как доказательстве по делам судебным, по русскому праву до Петра Великого» (1859 р.) [7] детально розглянув становлення такого важливого інституту процесуального права, як інститут свідчення. Автор вважав, що в Руській Правді досить системно сформульовано процесуальні аспекти, пов'язані з показами свідків, і не випадково, що відповідний розділ книги має назву «Вчення Руської Правди про покази свідків».

Основний аспект досліджень з історії права відомого вченого, уродженця України, М.І. Ланге пов'язаний з вивченням Руської Правди, а також давньоруського кримінального права та судочинства. У 1860 році вчений видає фундаментальну наукову працю «Исследование

об уголовном праве Русской Правды», де ґрунтовно аналізує, крім кримінального права, оригінальність функціонування судочинства в тогочасний період. Важливо зазначити, що М.І. Ланге переконливо доводить, що джерелом цієї пам'ятки Київської Русі є слов'янське, а не норманське походження [8, с. 311]. Учений обґрунтував тезу про гуманізм давньоруського судочинства та кримінального права, на відміну від європейської середньовічної процесуалістики. Проте у зв'язку з цим викликає деякий сумнів його переконання про негативний вплив європейської теорії на розвиток російського законодавства.

Беззаперечно, можна стверджувати, що М.І. Ланге вперше у своїй роботі аргументовано та детально охарактеризовує учасників юридичного процесу за Руською Правдою, проводить аналіз основних стадій цього процесу та процесуальних доказів. М.І. Ланге акцентує увагу на такій особливості тогочасного процесу, як зацікавленість самих позивачів у порушенні кримінальної справи. Зокрема, потерпіла сторона сама мусила відшукувувати винуватого, вести його на «звід», а також для переконливості доказів піддавати його тортурам через випробування залізом, знаходити свідків. І лише після проведення всіх необхідних процесуальних дій приватними особами позивач і відповідач могли звертатися до продовження судового розгляду [9, с. 37]. Учений вперше довів, що будь-яка справа про вбивство могла розпочинатися за умови наявності трупа вбитої людини. Загалом, як указують джерела процесуального права Київської Русі, слідчі дії могли починатися такими способами, як піймання з «поличним», виявленням або вказівкою на сліди злочину та через наклеп.

Професор Новоросійського (Одеського) університету М.Л. Дювернуа у своїй магістерській дисертації «Источники права и суд в древней России. Опыты по истории русского гражданского права» (1869 р.) відтворив цілісну картину давньоруського юридичного побуту. Ніхто до М.Л. Дювернуа та після нього з такою глибиною деталізацією не досліджував походження і роль послушества. У його трактуванні цей термін має значення підтримки самої сутності права, яке виводиться на суд. До важливих досягнень досліджень М.Л. Дювернуа можна віднести переконливий доказ того, що давньоруське право створювалося не законодавцем, а самим життям, що його норми вироблялися в цивільному обігу, в юридичних угодах [10, с. 8].

Початок нового етапу розвитку історико-правової науки в Україні пов'язаний з діяльністю М.Д. Іванішева (1811–1874, ректора Київського університету у 1862–1865 рр.). У своїй докторській дисертації «О плате за убийство в древнем русском и других славянских законодательствах в сравнении с германской виурою», захищеній 1840 року [11], уперше висунув питання про необхідність порівняльного вивчення слов'янського права для того, щоб уявити право давньоруське, першим почав вивчення цього питання, показав типові в звичаєвому праві цих народів, відмінності та особливості провадження кримінального процесу. М.Д. Іванішев був засновником знаної в історико-правовій науці київської історико-юридичної школи (школи істориків західноруського права), яка почала формуватися у 60-ті рр. XIX ст. Ця школа була об'єднана спільними методологічними підходами та напрямом наукових інтересів щодо вивчення державних установ та права Великого князівства Литовського.

Уродженець Чернігівщини, випускник юридичного факультету Київського університету Св. Володимира, ректор Новоросійського (Одеського) університету (1869–1877 рр.) Ф.І. Леонтович у своїх фундаментальних дослідженнях литовсько-руського права розвивав вказані вище положення київської історико-юридичної школи, зробив порівняльну характеристику процесуального права за Руською Правдою та Литовським Статутом. Великою заслугою Ф.І. Леонтовича був порівняльний аналіз Руської Правди і Статутів Великого князівства Литовського, в результаті якого він дійшов висновку про безпосередній зв'язок процесуального права Київської Русі та Великого князівства Литовського і про те, що судочинство Литовської доби базувалося на судочинстві Київської Русі [12].

Наукова діяльність Ф.І. Леонтовича як історика права була багатоаспектною. Так, досить багато його праць присвячено дослідженню права слов'янських народів. Це, зокрема, «Державне значення старого Дубровника», «Джерела з історії слов'янських законодавств», «Звичаєве право південних слов'ян», «Показання джерел та досліджень з історії слов'янських законодавств». Ф.І. Леонтович вважав вивчення законодавства Київської Русі надзвичайно важливою частиною історії права, оскільки вони містять чималу кількість спільних рис з Руською Правдою, пояснюючи юридичні особливості в процесуальному праві доби раннього середньовіччя. Отже, Ф.І. Леонтович виявив правові традиції за Руською Правдою в литовсько-руському праві, сприймав сучасне звичаєве право як спільне джерело для давньоруського та литовсько-руського права [13; 14].

Розвиваючи положення київської історико-юридичної школи, інший учений М.О. Максимейко дійшов висновку, що литовсько-руська і московська системи права є «не послідовними стадіями розвитку руського права, а різними його типами» [15, с. 14]. Уродженець Сумщини, випускник

Університету Св. Володимира М.О. Максимейко довгі роки працював у Харківському університеті. 1915 року успішно захистив дисертацію на тему «Опыт критического исследования Русской Правды» та здобув ступінь доктора права. М.О. Максимейко, використовуючи основні ідеї цієї школи, розвивав ідеї Ф.І. Леонтовича щодо зв'язку права Литовсько-Руської держави з Руською Правдою. Новацією було те, що М.О. Максимейко зосередив свою увагу на вивченні джерел Литовських Статутів. Ця проблема була гостро дискусійною у тодішній історіографії, оскільки представники литовської і польської наукових шкіл фактично в один голос підкреслювали спорідненість Литовських Статутів з польсько-литовським правом, а російські вчені – з «руським». М.О. Максимейко небезпідставно стверджував, що основним джерелом Литовських Статутів було «руське звичає» право, а звертання до польського та німецького права було пов'язане лише з редакційними потребами. Його аксіома про те, що «українське право – право козацької України, що через Литовський Статут зв'язується з Руською Правдою» у 1926 році була підтримана на рівні найвищої академічної установи країни та стала програмним принципом діяльності Комісії для виучування історії західно-руського та українського права при ВУАН [16, с. 10–11].

Висновки. Аналіз досліджень українських учених-правознавців XIX століття судочинства за Руською Правдою показав, що вивчення цієї проблеми почалося з середини XIX століття. Поява перших робіт та концепційно основна увага приділялася судочинству Київської доби загалом та Руської Правди зокрема. Важливо те, що значний внесок у розробку історико-правових проблем вносять вихідці з України, які вперше поставили питання про існування окремого, західно-руського, тобто українського і білоруського права, зі своїми специфічними особливостями. А це вже був крок до виокремлення історії держави і права України в самостійну науку. Проте, незважаючи на досить вагомий досягнення, є лише окремі роботи, в яких фрагментарно досліджуються деякі аспекти розвитку судочинства за Руською Правдою.

Список використаних джерел:

1. Головка О.М., Греченко В.А. Дерптська історико-правова школа (перша третина XIX ст.). *Право і Безпека*. 2013. № 4 (51). С. 6–14.
2. Греченко В.А. Олександр Рейц як історик держави та права Київської Русі. *Право і Безпека*. 2013. № 2 (49). С. 29–33.
3. Куницян А. Историческое изображение древнего судопроизводства в России. Санкт-Петербург : Тип. 2 Отд. Собств. Е.И.В. канцелярии, 1843. 161 с.
4. Линовский В. Опыт исторических разысканий о следственном уголовном судопроизводстве в России. Одесса : типография Л. Нитче, 1849. 264 с.
5. Головка О.М., Греченко В.А. С.В. Пахман як теоретик та історик права. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2013. № 2 (61). С. 6–15.
6. Жиряев А. Теория улик. Дерпт : Типография Г. Лаакманна, 1855. 320 с.
7. Демченко В.Г. Историческое исследование о показаниях свидетелей как доказательстве по делам судебным по русскому праву до Петра Великого. Киев : Университетская типография, 1859. 110 с.
8. Ланге Николай Иванович. Энциклопедический словарь: в 86 т. Т. XVII (33): Култагой–Лёдъ / под ред. К.К. Арсеньева и засл. проф. Ф.Ф. Петрушевского; издатели: Ф.А. Брокгауз (Лейпциг), И.А. Эфрон (Санкт-Петербург). Санкт-Петербург : Семеновская Типо-Литография (И.А. Эфрона), 1896. 482 с.
9. Греченко В.А. Історико-правові погляди М.І. Ланге. *Право і Безпека*. 2013. № 3 (50). С. 11–16.
10. Греченко В.А. М.Л. Дювернуа як історик права Київської Русі. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2013. № 4 (63). С. 6–13.
11. Иванишев Н.Д. О плате за убийство в древнем русском и других славянских законодательствах в сравнении с германской вирою. Сочинения. Киев : Университетская типография, 1876. 470 с.
12. Леонтович Ф.И. О значении верви по Русской Правде и Полицкому Статуту сравнительно с задругою юго-западных славян. *Журнал министерства просвещения*. 1867. Т. 2. С. 1–20.
13. Леонтович Ф.И. Русская Правда и Литовский Статут, в видах настоятельной потребности включить литовское законодательство в круг истории русского права. *Киевские университетские известия*. 1865. № 2–3. С. 10–36.
14. Леонтович Ф.И. Русская Правда и Литовский Статут. Киев, 1865. 92 с.
15. Максимейко М.О. Русская Правда и литовско-руское право. Киев : Типография С.В. Кульженко, 1904. 14 с.
16. Остапенко С.В. Науково-педагогічна та громадська діяльність М.О. Максимейка : автореф. дис. канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». Харків, 2008. 20 с.